

تبیین اندیشه‌های تمدن ساز امام موسی صدر

زهرا غلامی فشارکی^۱

چکیده

تمدن سازی نیاز به نظام سازی دارد و عبارت است از: ایجاد نظام سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و تعیین الگوی تنظیم روابط میان نهادهای گوناگون و افراد جامعه بر مبنای راهبردهای مطلوب مبتنی بر هستی شناسی، جهان شناسی، اخلاق و شریعت. تمدن سازی از سیره انبیای الهی و ائمه اطهار و متفکران و مصلحان اجتماعی اسلام، همواره به فکر تمدن سازی اسلامی بوده‌اند. اندیشمندان بسیاری پیرامون مباحث تمدن سازی ایده پردازی کرده و مطالبی در این رابطه نگاشته‌اند. از جمله متفکران تمدن ساز معاصر امام سید موسی صدر می‌باشد. وی که دست پرورده انقلاب اسلامی بود به دعوت سید عبدالحسین شرف الدین به لبنان رفت و موجب بیداری اسلامی و تحرک جنبش‌های آزادی بخش با الگوبرداری از انقلاب اسلامی ایران در لبنان شد. اندیشه‌های تمدنی موسی صدر موجب ایجاد بارقه‌های تمدنی در میان شیعیان و اندیشمندان و متفکران لبنان گردید. این فعالیت‌ها و نظریه‌ها تا کنون موجب تجدید حیات اسلام و تحرک اسلام سیاسی در میان شیعیان لبنان و منطقه گردیده است. ضرورت این پژوهش از آن جهت می‌باشد که با اندیشه‌های تمدنی امام موسی صدر و تأثیر آن بر لبنان آشنا می‌شویم. در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی این سؤال مورد بررسی قرار خواهد گرفت که چگونه اندیشه‌های تمدن ساز امام موسی صدر تحت تأثیر انقلاب اسلامی شکل گرفت؟ نتایج بدست آمده این است که امام موسی صدر در لبنان توانست اندیشه‌های تمدن ساز خود را در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عملی کند.

کلید واژگان: امام موسی صدر، انقلاب اسلامی، تمدن سازی، لبنان، نظام سازی.

^۱ - زهرا غلامی فشارکی، طلبه، سطح ۲، پایه ۵، مدرسه علمیه ریحانه zahrafesharaki@gmail.com

مقدمه

تمدن‌سازی عبارت است از: ایجاد نظام اجتماعی و تعیین الگوی تنظیم روابط میان نهادهای گوناگون و افراد جامعه بر مبنای راهبردهای مطلوب مبتنی بر هستی‌شناسی و جهان‌شناسی که منجر به بنیان نظام سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گردد. ارکان تمدن‌سازی شامل چهار نظام سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است. تمدن‌سازی در اندیشمندان مسلمان تحت عنوان «اصلاح‌طلبی» مطرح شده است. اصلاح‌طلبی، کلمه‌ای سنتی است که در باور مسلمانان با تمدن‌سازی یکی است. اصلاح‌طلبی در قرآن مجید ۱۸۰ مرتبه آمده است. کلمه مشابه این واژه در انگلیسی Reform است ولی تمدن‌اندیشی نگاه بنیادین برای جامعه‌سازی است و به معنای Institutionalization process می‌باشد. از متون دینی و آثار باستانی و قرآن روشن می‌گردد که تمام پیامبران الهی برای اصلاح حیات و سلامت بشر و بنیان جامعه الهی و تمدن‌سازی دینی آمده‌اند. با نگاه به آیات قرآن مشخص می‌شود که هیچ دینی به اندازه اسلام بر تمدن‌سازی تأکید ننموده است. حضرت رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، حضرت علی (علیه‌السلام) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) به جامعه‌سازی و تمدن‌سازی نظر داشته‌اند. در دوران بعدی نیز متفکران و مصلحان اجتماعی اسلام، همواره به فکر تمدن‌سازی اسلامی بوده‌اند؛ به ویژه پس از عصر استعمار و انقلاب صنعتی و آشنایی مسلمانان با علوم و تکنولوژی غرب و حملات غربی‌ها به مسلمانان، این تفکر اصلاح‌طلبی بیشتر مطرح شده است.

به هر روی تمدن‌سازی در طول تاریخ همواره مورد توجه متفکران بزرگ اسلامی بوده و در عصر حاضر نیز از مباحث حائز اهمیت است که توجه بسیاری را به خود جلب نموده است. متفکران بسیاری پیرامون مباحث مذکور، ایده‌پردازی کرده و مطالبی در این رابطه نگاشته‌اند. دین اسلام، چه در قرآن و چه در روایات و سیره معصومان، تأکیدات فراوانی بر عناصر تمدن‌ساز داشته است؛ به نحوی که هیچ دینی را نمی‌توان یافت که تا این همه، تأکید بر عناصر تمدن‌ساز داشته باشد. انقلاب اسلامی ایران به عنوان الگویی برای ملت‌های مسلمان است که هر یک از ملت‌های مسلمان متناسب با افکار، شرایط فرهنگی و اوضاع سیاسی خود از آن تأثیر پذیرفته‌اند. به گونه‌ای که انقلاب اسلامی در ملت‌های اسلامی بازتابی متفاوت داشته است. به طوری که تأثیر انقلاب اسلامی در لبنان حقیقتاً چشمگیر بوده است و باعث رشد قابل توجه در شیعیان لبنان شد. البته لبنان شکوفایی و بالندگی خود را مرهون اقدامات امام موسی صدر است. امام موسی صدر شاگردی بود که در مکتب انقلاب اسلامی ثبت نام کرده بود و تعلیم و تربیت خود را در مدرسه انقلاب اسلامی به پایان رساند. انقلاب اسلامی روح شهامت و مقاومت را در

ملت‌های اسلامی تحت ستم بیدار کرد و این واقعیت را به ملت‌های اسلامی نشان داد که انقلاب اسلامی بر پایه تعالیم دین اسلام و مکتب اهل بیت(ع) به پیروزی رسید. پس هر ملتی اسلامی دیگر نیز با اتکاء به تعالیم اسلام به موفقیت خواهد رسید و لبنان در اثر اقدامات روشنگرانه امام موسی صدر توانست به رشد قابل توجهی دست یابد و از حاشیه و پیرامون به مرکز جهان اسلام منتقل شود. شیعیان لبنان که همواره در اقلیت قرار داشتند و تحت حملات شدید اسرائیل و استکبار بودند، توانستند از آماج حملات آنها نجات پیدا کنند و در صف اول مبارزه و جهاد با امپریالیسم قرار گیرند و به تدریج نقش مؤثری را در تحولات سیاسی و اجتماعی داشته باشند

از پژوهشگرانی که در این زمینه تحقیقاتی را انجام داده‌اند می‌توان به اصلانی(۱۳۹۱) اشاره کرد ایشان در کتاب امام موسی صدر به زندگینامه ایشان توجه کرده‌اند. کاظمی(۱۳۸۷) در کتاب لبنان و امام موسی صدر به حضور امام موسی صدر در لبنان و فعالیت‌های ایشان اشاره کرده است. بهشتی روی و حجتی کرمانی(۱۳۸۹) در کتاب لبنان به روایت امام موسی صدر و دکتر چمران بیشتر فعالیت‌های سیاسی و نظامی در لبنان مورد بررسی قرار داده‌اند. در این پژوهش اندیشه‌های تمدنی امام موسی صدر مورد تحقیق قرار گرفته است. ضرورت این پژوهش از آن جهت که باعث آشنایی با اندیشه‌های تمدنی امام موسی صدر می‌گردد و اهمیت پژوهش به خاطر آشنایی با کشور لبنان به عنوان یک کشور اسلامی متأثر از اندیشه‌های تمدنی ایران حائز اهمیت است.

۱- مفهوم واژه تمدن

تعاریف مختلفی از تمدن ارائه شده که افزون بر تفاوت‌های لفظی، به لحاظ محتوا و نیز جامعیت و مانعیت، هم‌وزن و یکسان نیستند. تمدن در زبان انگلیسی «civilization» و در زبان عربی «حضارة» خوانده می‌شود و در لغت به معنای شهرنشینی و از ریشه مدینه و مدنیت گرفته شده و به معنی دیگر، متخلق شدن به شهرنشینی یا خوی و خصلت شهرنشینی به خود گرفتن می‌دهد.^۱ هی مرحله سامیه من مراحل الفطور الانسانی و مظاهر الرقی و.... الفنی و آمدنی و الاجتماعی تعریف کرده‌اند. مدینه در قرآن شهر پیامبران است. به کارکردهای فنی و عینی یک جامعه نیز تمدن گفته می‌شود.^۲ واژه تمدن در چشم‌اندازهای متفاوت، معانی گوناگونی پیدا می‌کند؛ برای مثال باستان‌شناسان، تمدن را به وجود آثار هنری و باستانی گفته‌اند. مورخین میراث گذشته یک جامعه را که به نسل آینده منتقل می‌شود، تمدن به حساب آورده‌اند. سیاسیون آن را به برقراری روابط خارجی و حسن جریان امور داخلی

^۱ - شریعتی، تاریخ تمدن، ج ۱، ص ۴-۵.

^۲ - آشوری، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، ص ۴۵.

کشور، تعبیر نموده‌اند^۱ و هر یک از دریچه و روزنه‌ای خاص بدان پرداخته‌اند که هیچ یک مفهوم کاملی را ارائه نمی‌کند. به عقیده جامعه‌شناسان، تمدن، حالتی مترقی است که مدت‌ها در پرتو آن، تحت تأثیر دانش‌های جدید قرار می‌گیرند و به نهایت ترقی و علوم و فنون دست می‌یابند.^۲

ویل دورانت در تعریف تمدن می‌نویسد: «تمدن را می‌توان به شکل کلی آن، عبارت از نظامی اجتماعی دانست که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی، امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند.»^۳ وی همچنین معتقد است ظهور تمدن هنگامی امکان‌پذیر است که هرج و مرج و ناامنی پایان پذیرفته باشد. چه فقط هنگام از بین رفتن ترس است که کنجکاوی و احتیاج به ابداع و اختراع به کار می‌افتد و انسان خود را تسلیم غریزه‌ای می‌کند که او را به شکل طبیعی به راه کسب علم و معرفت و تهیه وسایل بهبود زندگی، سوق می‌دهد. آرنولد توین‌بی معتقد است: «تمدن حاصل نبوغ اقلیت نوآور، یعنی طبقه ممتازی است که در جامعه از هوش و ابتکار و نوآوری برخوردارند و این در سایه تحولات و سیر تکامل جامعه پدید می‌آید.»^۴ در نظر توین‌بی، تمدن مترادف با حالتی است که در آن محدودی از افراد، تنها در تولید غذا شرکت ندارند؛ بلکه در امور اقتصادی دیگر چون صنعت و تجارت نیز دخیل‌اند. به عقیده توین‌بی، متخصصان غیراقتصادی، روحانیون، نظامیان حرفه‌ای و مدیران، در شمار این گروه‌اند.^۵

ساموئل هانتینگتون تمدن و فرهنگ را مرتبط دانسته و می‌گوید: «تمدن بالاترین گروه‌بندی فرهنگی و گسترده‌ترین سطح هویت فرهنگی است که انسان از آن برخوردار است. تمدن‌ها پدیده‌هایی نوپا هستند، ظهور و افول می‌کنند، انشعاب دارند و در هم ادغام می‌شوند یا در طول زمان دفن می‌شوند.»^۶ یکی از دانشمندان معاصر آمریکایی می‌گوید: «بشر تاکنون سه نوع تمدن داشته و سه مرحله را پشت سر گذاشته است. اول زمانی که با کشاورزی آشنا شد. در این مرحله، بشر با ذخیره سازی و کشت زمین آشنایی پیدا کرد. لذا، این مرحله را، که تحولی در زندگی انسان به وجود آورد. تمدن کشاورزی می‌گویند. دوم مرحله پس از آن است که تمدن صنعتی به وجود آمد. در این مرحله، بشر به

^۱ - محمدی، نقش فرهنگ و تمدن در بیداری غرب، ج ۱، ص ۴۷.

^۲ - حجازی، نقش پیامبران در تمدن انسان، ص ۱۹.

^۳ - دورانت، تاریخ تمدن، ج ۱، ص ۵.

^۴ - همان، ص ۳۹.

^۵ - توین‌بی، بررسی تاریخ، ص ۴۹-۴۷.

^۶ - هانتینگتون، نظریه برخورد تمدن‌ها، ص ۴۷.

صنعت دست یافت و بر فولاد و آهن چیره گشت. سوم تمدن زمان معاصر است که دوران تمدن علم است. در این مرحله هر کشوری که بیشتر از این نوع تمدن بهره‌مند باشد از سایرین جلوتر است.^۱

۲- زندگینامه امام موسی صدر

سید موسی صدر در ۱۴ خرداد ۱۳۰۷ ه.ش در شهر مذهبی قم، دیده به جهان گشود. پدر ایشان آیت‌الله سید صدرالدین صدر بود، آیت الله صدر که از بزرگترین مراجع تقلید عصر خود به شمار می‌آمد، همزمان با آیات عظام خوانساری و حجت قبل از زعامت آیت‌الله بروجردی رهبری شیعیان را به عهده داشت. بی‌بی صفیه مادر امام موسی صدر، دختر عالم مجاهد آیت الله حاج آقا حسین طباطبایی قمی از سادات طباطبا است. امام موسی صدر دارای سلفی صالح و اجداد دانشور و مبارز بود.^۲ ایشان همزمان با دوره دبیرستان، به تحصیل علوم اسلامی در حوزه علمیه قم مشغول گردید و از محضر اساتید برجسته‌ای چون آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله محقق داماد، آیت‌الله سیداحمد خوانساری، آیت‌الله سیدمحمدحجت حوزوی بهره‌مند گردید. همچنین در دانشکده حقوق تهران در رشته اقتصاد به تحصیل پرداخت. وی از معدود افرادی بود که علاوه بر تحصیلات حوزوی، به کسب مدارج عالی دانشگاه نیز نائل آمد. همچنین زبان‌های عربی، انگلیسی، فرانسه را آموخت. ایشان بعد از مدتی، جزء اساتید حوزه علمیه قم شد و همگان او را از نوادر دوران و امیدی بر جهان تشیع و اسلام می‌دانستند.^۳ امام صدر قبل از عزیمت به نجف، از سوی علامه طباطبایی مسئولیت نظارت بر نشریه «انجمن تعلیمات دینی» را بر عهده گرفت. وی همزمان با تحصیل در حوزه علمیه نجف، به عضویت هیئت امناء جمعیت «منتدی النشر» درآمد. پس از بازگشت به قم، ضمن اداره یکی از مدارس ملی این شهر، مسئولیت سردبیری مجله تازه‌تأسیس «مکتب اسلام» را عهده‌دار گردید. از مهم‌ترین اقدامات امام صدر در آخرین سال اقامت در شهر قم، تدوین طرحی گسترده جهت اصلاح نظام آموزشی حوزه علمیه بود که با هم‌فکری آیت‌الله دکتر بهشتی و آیت‌الله مکارم شیرازی و برخی دیگر از بزرگان امروز انجام گرفت. امام موسی صدر، جزء نخستین مؤسسين نشریه ماهانه دینی در حوزه علمیه قم، مجله درس‌هایی از مکتب اسلام بود. این حرکت علمی و فرهنگی امام موسی صدر در فضای غبارگرفته آن زمان بارقه‌ای نورانی بود.^۴ امام موسی صدر در ۲۷ سالگی به لبنان سفر کرد و در این سفر با آیت‌الله سید سید عبدالحسین شرف‌الدین آشنا شد و تحت تأثیر سجایای اخلاقی ایشان قرار گرفت. امام موسی صدر

^۱ - همان، ص ۱۴.

^۲ - علمی، زندگی و مبارزات امام موسی صدر و سید محمدباقر صدر، ص ۸۳.

^۳ - یاران امام به روایت اسناد ساواک، ص ۲۳-۲۲.

^۴ - دوانی، زندگی آیت الله بروجردی، ص ۳۴۹-۳۴۳.

نجاری و آهنگری و جوشکاری و برق و... مشغول تحصیل بودند و به طور رایگان از امکانات این مؤسسه بهره‌مند می‌شدند و بعد از تحصیل وارد اجتماع و جذب فعالیت‌های اجتماعی می‌شدند.

ج- هویت بخشیدن به زنان و رسیدگی به آنها

از دیگر اقدامات فرهنگی امام صدر دعوت زنان به حجاب و فرهنگ دینی به طور غیرمستقیم بود. شرکت دادن زنان در امور خیر و رسیدگی به امور فقرا با شرکت در جمعیت برّ و احسان از جمله فعالیت‌هایی بود که با دوراندیشی امام موسی صدر باعث می‌شد که زنان به سوی مسائل معنوی گرایش پیدا کنند و از مسائلی مانند مُد و فسادهای اخلاقی فاصله بگیرند. در حقیقت امام موسی صدر در جهت تغییر عقاید فکری و اعتقادی زنان به طور غیرمستقیم عمل می‌کرد. او همچنین با تأسیس مدرسهٔ بیت‌الفتاح برای دختران فقیر و بی‌سرپرست، دوره‌های آموزشی مانند خیاطی برای آنها ایجاد کرد تا با کسب مهارت‌های اجتماعی بتوانند امور زندگی خود را تأمین کنند و آموزشگاه‌های پرستاری نیز برای دختران با مدرک دیپلم ایجاد کرد تا با گذراندن دوره پرستاری در بیمارستان‌ها و مراکز پزشکی وارد شوند و با توجه به نیاز جامعه زنان لبنان به نیروی زن پرستار این مشکل نیز برطرف شود.^۱

۵- نظام‌سازی اجتماعی و اقتصادی امام موسی صدر

مسأله بیکاری و فقر در جامعه لبنان از جمله مشکلاتی بود که ذهن امام موسی صدر به خود مشغول کرده بود. او برای اینکه چهره هلاکت و بدبختی را از جامعه لبنان دور کند، باید برای پدیدهٔ زشت بیکاری فکری اساسی می‌کرد و با فقر نیز مبارزه می‌کرد.

الف- تأسیس جمعیه البرّ والاحسان

این انجمن دارای کمیسیونی به نام کمیسیون خانواده بود که موظف به رسیدگی به خانواده‌های نیازمند بود. آنها وضعیت درآمد سالانه خانواده‌های مستمند و محروم را بررسی می‌کردند و کمیسیون با شناسایی خانواده محرومین در حد توان، نیازهای آن را رفع می‌کرد و فرزندان آنان را در هنرستان‌های صنعتی نام‌نویسی می‌کرد تا با کسب مهارت‌های لازم وارد میدان کار شوند. از دیگر فعالیت‌های جمعیه البر والاحسان شناسایی متکدیان و گدایان حرفه‌ای از حقیقی بود. آنها به وضعیت هر دو گروه رسیدگی می‌کردند و برای گدایان حقیقی برنامه‌ریزی می‌کردند و برای آنها مستمری در نظر می‌گرفتند.^۲

^۱ - همان، ص ۱۱۱.

^۲ - صدر، ادیان در خدمت انسانی، ص ۵۷.

ب- ایجاد مؤسسه دارالایتام

ایجاد مرکز دارالایتام توسط امام موسی صدر برای نگهداری از کودکان و اطفال بی سرپرست بود و در این مؤسسه به تعلیم و تربیت این کودکان توجه وافری داشت. از دیگر اقدامات و فعالیت‌های اجتماعی امام موسی صدر ایجاد مرکزی برای معلولین درماندگان بود که این مؤسسه آنها را تحت حمایت خود قرار می‌داد و در حد توان هر نوع رسیدگی مضایقه نمی‌کرد.^۱

ج- ایجاد مرکز درمانی

یکی دیگر از اقدامات اجتماعی امام موسی صدر، ایجاد مرکز درمانی به نام مدینه الطب بود. این مرکز پزشکی، درمانی با هدف رسیدگی به وضعیت بهداشت و درمان مردم محروم لبنان ایجاد شده بود و در بسیاری از روستاها و شهرها به محرومین خدمت‌رسانی می‌کرد، حتی از بسیاری از روستاها و شهرهای لبنان مراکز درمانی ایجاد کرد.^۲

د- اقدامات عمرانی

از جمله اقداماتی که امام موسی صدر برای آبادانی لبنان انجام داد، ایجاد راه سراسری بیروت به جنوب بود که به صورت بزرگراه احداث شد. ایجاد سد بر روی رودخانه لیطانی که در جهت عمران و آبادانی جنوب بود.^۳

نتیجه‌گیری

تمدن‌سازی در طول تاریخ همواره مورد توجه متفکران بزرگ اسلامی بوده و در عصر حاضر نیز از مباحث حائز اهمیت است که توجه بسیاری را به خود جلب نموده است. متفکران بسیاری پیرامون مباحث مذکور، ایده‌پردازی کرده و مطالبی در این رابطه نگاشته‌اند. پیروزی انقلاب اسلامی، مهم‌ترین حادثه تاریخ معاصر ایران بود که در تحولات منطقه و جهان اثر گذاشت. این حماسه عظیم، موجب پایان یافتن سلطه غرب بر ایران و قطع شدن دست چپاول‌گری آنان از این کشور بود. انقلاب اسلامی سبب تجدید حیات اسلام و تحرک اسلام سیاسی، بیداری اسلامی و جنبش‌های آزادی بخش شد. امام موسی صدر نیز تحت تأثیر آثار انقلاب اسلامی و اندیشه‌های تمدنی آن توانست در کشور لبنان موفق به تدوین اندیشه‌های تمدن ساز در قالب نظام سیاسی، فرهنگی و اجتماعی گردد. امام موسی صدر با تأسیس

^۱ - اباذری، امام موسی صدر سروش وحدت، ص ۵۸.

^۲ - همان، ص ۱۱۲.

^۳ - صدر، نای و نی، ص ۱۲۰.

مجلس اعلاى شيعه لبنان، ايجاد وحدت در لبنان و خنثى كردن توطئه‌هاى اسرائيل موفق به ايجاد نظام سازى سياسى در لبنان شد. همچنين اقدامات او در زمينه تشكيل جلسات علمى و تأسيس مدارس و بهبود بخشيدن به شرايط زنان به ايجاد نظام سازى فرهنگى در لبنان كمك كرد. امام موسى صدر نظام سازى اجتماعى لبنان را نيز در قالب تأسيس جمعيه البر و الاحسان و مؤسسه دارالايتم و ايجاد مركز درمانى و اقدامات عمرانى برنامه ريزى كرد. اين اقدامات روشنگرانه و چشمگير امام موسى صدر با الگو بردارى از انقلاب اسلامى باعث شد كه كشور لبنان به موفقيت‌هاى ارزشمندى در سطح منطقه دست پيدا كند و شيعيان لبنان از جاىگاه والايى بهره‌مند شوند.

منابع

- ۱- آشورى، داريوش، **تعريف‌ها و مفهوم فرهنگ**، تهران: مركز اسناد فرهنگى آسيا، ۱۳۵۷ه.ش.
- ۲- آقا بزرگ تهرانى، محمد حسن، **طبقات اعلام الشيعه و هو نقباء البشر فى القرن الرابع عشر**، مشهد: دارالمرتضى للنشر، بى‌تا.
- ۳- اصلانى، محمدرضا، **امام موسى صدر**، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ريزى آموزشى، ۱۳۹۱ه.ش.
- ۴- امام خمينى، **صحيفه نور**، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، ۱۳۷۰ه.ش.
- ۵- ابادزى، عبدالرحيم، **امام موسى صدر سروش وحدت**، تهران: مجمع جهانى تقريب مذاهب اسلامى، ۱۳۸۳ه.ش.
- ۶- _____، **امام موسى صدر اميد محرومان**، تهران: انتشارات جوانه رشد، تهران، ۱۳۸۱ه.ش.
- ۷- بهشتى‌روى، محمدرضا، على، حجتى كرمانى، **لبنان به روايت امام موسى صدر و دكتور چمران**، تهران: مؤسسه فرهنگى تحقيقاتى امام موسى صدر، ۱۳۸۹ه.ش.
- ۸- توين‌بى، آرتور، **بررسى تاريخ**، ترجمه محمدحسين آريا، تهران: اميركبير، ۱۳۷۶ه.ش.
- ۹- جمال‌الدين عبدالناصر، نجيب، **الشيعه على المفترق**، بيروت: مركز النشر الامام موسى الصدر، ۱۹۶۷م.

- ۱۰- حجتی کرمانی، علی، **لبنان به روایت صدر و چمران**، تهران: انتشارات قلم، ۱۳۶۴ ه.ش.
- ۱۱- خسروشاهی، سید هادی، **یادنامه امام موسی صدر**، تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۸ ه.ش.
- ۱۲- دوانی، علی، **زندگی آیت الله بروجردی**، تهران: انتشارات مطهر، تهران، ۱۳۷۱ ه.ش.
- ۱۳- دورانت، ویل، **تاریخ تمدن**، ترجمه ابوطالب صارمی و دیگران، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸ ه.ش.
- ۱۴- سجادیپور، سید محمد کاظم، سید روح الله حاج زرگر باشی و حسین آجرلو، «**سیاست جغرافیایی و توسعه طلبی شهرک سازی در اراضی شمالی**»، فصلنامه روابط خارجی، س ۲، ش ۲، زمستان ۱۳۸۹.
- ۱۵- سلیمانی زاده، داود، **انقلاب اسلامی و احیای هویت دینی شیعیان جهان**، تهران: مرکز اسناد اسلامی، ۱۳۸۷ ه.ش.
- ۱۶- شریعتمداری، حمیدرضا، «**تقریب مذاهب اسلامی گامی به پیش**»، هفت آسمان، ش ۷، پاییز ۱۳۷۹ ه.ش.
- ۱۷- شریعتی، علی، **تاریخ تمدن**، تهران: سوره، ۱۳۸۴ ه.ش.
- ۱۸- صدر، امام موسی، **ادیان در خدمت انسانی**، گروه مترجمان، تهران: مؤسسه فرهنگی-تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۳ ه.ش.
- ۱۹- صدر، امام موسی، **نای و نی**، به اهتمام و ترجمه علی حجتی کرمانی، تهران: مؤسسه فرهنگی و تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۳ ه.ش.
- ۲۰- الصدر، موسی، **حوارات صحیفه تأسیساً لمجتمع مقاوم**، بیروت: مرکز الامام موسی الصدر، ۲۰۰۷ م.
- ۲۱- ظاهر، یعقوب، **مسیره الامام السید موسی الصدر**، بیروت: دار بلال، ۲۰۰۰ م.
- ۲۲- علمی اردبیلی، علی، **زندگی و مبارزات امام موسی صدر و سید محمد باقر صدر**، مشهد: انتشارات امامت، ۱۳۵۸ ه.ش.

- ۲۳- فیرحی، داود و صمد طهیری، «تروریسم، تعریف، تاریخچه و رهیافت‌های موجود در تحلیل پدیده تروریسم»، فصلنامه سیاست، دوره ۳۸، ش ۳، پاییز ۱۳۸۷.ش.
- ۲۴- کاظمی، اقدس، لبنان و امام موسی صدر، قم: مثلث عشق، ۱۳۸۷.ش.
- ۲۵- کمالیان، محسن و رنجبر کرمانی، عزت شیعه، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۷.
- ۲۶- محمدی، ذکراالله، نقش فرهنگ و تمدن در بیداری غرب، قزوین: دانشگاه بین المللی امام خمینی، ۱۳۷۳.ش.
- ۲۷- یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹.ش.
- ۲۸- هانتینگتون، ساموئل، نظریه برخورد تمدن‌ها، ترجمه مجتبی امیری، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۴.ش.